

Аналіз історичних способів економічного забезпечення війни кінця XVIII – початку XIX ст. у контексті французько-російської війни 1812–1814 років

Analysis of historical ways of economic support of war of the end of XVIII – early XIX century in the context of the French-Russian war of 1812-1814

Анатолій Лойшин * 1 А

*Corresponding author: ¹ доктор філософії, e-mail: aloishyn@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2769-9336

Anatolii Loishyn * 1 A

*Corresponding author: ¹ Doctor of Philosophy, e-mail: aloishyn@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2769-9336

^A Головна інспекція Міністерства оборони України, м. Київ, Україна

^A General Inspectorate of the Ministry of Defense of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Received: February 1, 2022 | Revised: February 25, 2022 | Accepted: February 28, 2022

JEL Classification: H56, N 13.

DOI: 10.33445/sds.2022.12.1.14

Мета роботи: метою статті є аналіз окремих історичних способів економічного забезпечення війн кінця XVIII – початку XIX ст. для визначення особливостей економічного забезпечення війн, притаманних аналізованому періоду.

Дизайн/Метод/Підхід дослідження: для реалізації мети дослідження проведено її декомпозицію та досліджено: розвиток економічної теорії кінця XVIII ст. – початку XIX ст.; окремі способи економічного забезпечення, характерні для притаманні Російської імперії на початку XIX ст.; окремі способи економічного забезпечення притаманні, характерні для Французької імперії кінця XVIII ст. – початку XIX ст. Наприкінці, систематизовано ідентифіковані у ході дослідження окремі особливості історичних способів економічного забезпечення війни, притаманних предметному періоду. Методичним інструментарієм проведеного дослідження стали методи аналізу і синтезу.

Результати дослідження: у статті проаналізовано розвиток економічної теорії кінця XVIII ст. – початку XIX ст.; проаналізовано окремі способи економічного забезпечення притаманні Французькій та Російській імперіям на початок XIX ст.; виокремлено історичні особливості способів економічного забезпечення війни, притаманних періоду дослідження.

Теоретична цінність дослідження: за результатами дослідження удосконалена існуюча теорія воєнної економіки у контексті виокремлення низки особливостей у способах економічного забезпечення війни кінця XVIII – початку XIX ст. на прикладі французько-російської війни 1812–1814 років. Результати дослідження можуть бути корисними для науковців у сферах воєнної економіки та історії та використані у відповідних сферах дослідження.

Практична цінність дослідження: у статті виокремлено та визначено історичні особливості способів економічного забезпечення війни, притаманних періоду дослідження.

Оригінальність/Цінність дослідження: наукова новизна дослідження полягає у визначенні особливостей історичних способів економічного забезпечення війни, притаманні предметному періоду розглянутому у дослідженні.

Обмеження дослідження/Майбутні дослідження: обмеження дослідження полягає у врахуванні способів економічного забезпечення війни кінця XVIII – початку XIX ст. на прикладі французько-російської війни 1812–1814 років. Періодом дослідження обрано кінець XVIII ст. – початок XIX ст.,

Purpose: the purpose of the article is to analyze some historical methods of economic support of the wars of the late XVIII – early XIX centuries to determine the features of the economic support of the wars inherent in the analyzed period.

Design/Method/Approach: to achieve the goal of the study, its decomposition was carried out and the following was investigated: the development of economic theory at the end of the XVIII century – the beginning of the XIX century; certain methods of economic security, typical of the Russian Empire in the early XIX century; certain methods of economic security are inherent in the French Empire of the late XVIII century – early XIX century. Finally, some features of the historical methods of economic support of the war, inherent in the subject period, have been systematically identified during the study. Methods of analysis and synthesis became the methodological tools of the study.

Findings: the article analyzes the development of economic theory of the late XVIII century – the beginning of the XIX century; analyzed some ways of economic support inherent in the French and Russian empires at the beginning of the XIX century; the historical features of the methods of economic support of the war, inherent in the period of research, are singled out.

Theoretical implications: according to the results of the research, the existing theory of military economics has been improved in the context of highlighting a number of features in the methods of economic support of the war of the late XVIII – early XIX centuries on the example of the Franco-Russian war of 1812-1814. The results of the research can be useful for scholars in the fields of military economics and history and used in relevant fields of research.

Practical implications: the article highlights and identifies the historical features of the methods of economic support of the war, inherent in the study period.

Originality/Value: the scientific novelty of the study is to determine the features of historical methods of economic support of the war, inherent in the subject period considered in the study.

Research limitations/Future research: the limitation of the study is to take into account the ways of economic support of the war of the late XVIII – early XIX centuries on the example of the Franco-Russian war of 1812-1814. The end of the XVIII century was chosen as the research period - the beginning

об'єктом дослідження – Французька та Російська імперії, що найвищий рівень військової могутності та економічних можливостей. Перспективними для подальших досліджень вбачаються такі питання: висвітлення способів економічного забезпечення у пізніші історичні періоди (Першу та Другу світові війни) для встановлення їх особливостей та обґрунтування тенденцій розвитку способів економічного забезпечення війн; аналіз сучасного стану функціонування підприємств оборонно-промислового комплексу України; вивчення механізму формування та виконання мобілізаційних завдань у ході забезпечення потреб оборони для виявлення їх особливостей та тенденцій розвитку.

Тип статті: теоретичний.

Ключові слова: воєнна економіка, війна, наполеонівські війни.

of the XIX century, the object of study – the French and Russian empires, the highest level of military power and economic opportunities. The following issues are considered promising for further research: coverage of ways of economic security in later historical periods (the First and Second World Wars) to establish their features and substantiate trends in the development of ways of economic security of wars; analysis of the current state of functioning of enterprises of the defense-industrial complex of Ukraine; study of the mechanism of formation and implementation of mobilization tasks in the course of meeting the needs of defense to identify their features and development trends.

Papertype: theoretical

Key words: military economy, war, Napoleonic wars.

1. Вступ

Починаючи з 2014 року Україна перебуває у стані неоголошеної війни з Російською Федерацією. Необхідність протистояннi східному агресорові сприяла єднанню та мобілізації усього українського народу. Збройні Сили України почали відновлення від багаторічного реформування, спрямованого насамперед на втрату боєздатності. Протягом короткого часу було реалізовано чималу кількість ефективних управлінських рішень, переглянуто принцип фінансування війська та проведено заходи, спрямовані на підвищення боєздатності. Протягом війни Україна зуміла значно підвищити рівень матеріально-технічного забезпечення сектору безпеки і оборони через постачання новітніх (модернізованих) зразків озброєння, удосконалення обмундирування військовослужбовців за рахунок державного бюджету, благодійних внесків фізичних і юридичних осіб, а також завдяки допомозі західних партнерів. Зауважимо, що змінилися не лише інструменти, задіяні у зміцненні національної безпеки, а й погляди на організацію сектору безпеки і оборони України з урахуванням найкращих практик країн – членів НАТО. На цей час органи військового управління перебувають на етапі переформатування, тривають розроблення нових доктринальних документів і перегляд принципів відсічі збройної агресії в умовах гібридної війни. Вектор розвитку на членство у НАТО допоможе набуті відповідної сумісності з партнерами та відійти від радянської моделі.

Започатковані процеси, можна вважати результативними, і це підтверджено відповідними дослідженнями. Так, Збройні Сили України 2022 року зайняли 22 місце у світі за рейтингом військової сили (загальної наявної військової сили) за версією Global Firepower, укладеним на основі понад 50 окремих чинників для визначення показника Power Index (“PwrIdx”), що включає дослідження військової могутності держави, фінансових та географічних показників, матеріально-технічних можливостей тощо [1].

Одночасно з практичними заходами по розбудові сил оборони виникає необхідність розроблення сучасних теоретичних положень воєнної економіки, які мають врахувати сучасний: рівень науково-технічного прогресу, зміст воєнно-економічних відносин, стан наявних економічних можливостей і потреб, підхід до економічних способів забезпечення потреб оборони.

2. Теоретичні основи дослідження

Для розроблення сучасних теоретичних положень виникла потреба в дослідженні історичних способів економічного забезпечення війн як передумови для визначення наявних економічних можливостей і потреб оборони та сутності сучасних воєнно-економічних відносин.

З огляду на це проаналізуємо економічне забезпечення низки війн (військових конфліктів) за відповідними поколіннями війн, визначеними на основі дослідження У. С. Лінда [2–4].

Проаналізувати окремі історичні способи економічного забезпечення війн кінця XVIII – початку XIX ст., передусім пропонуємо у контексті французько-російської війни 1812–1814 років з урахуванням аналізу розвитку економічної теорії кінця XVIII ст. – початку XIX ст., характерної для періоду, який розглядаємо.

Зазначене дасть змогу виокремити особливості економічного забезпечення війни, притаманні предметному періоду, і сформулювати бачення тенденцій розвитку процесу економічного забезпечення війн на підставі ідентифікованих особливостей за різними історичними періодами.

3. Постановка проблеми

Водночас успішне реформування сектору безпеки і оборони України можливе лише за умови відповідної економічної готовності держави до своєчасного забезпечення потреб оборони.

Трансформаційні процеси у світовій економіці, стрімкий науково-технічний прогрес, розвиток озброєння та військової техніки на нових принципах, гібридність сучасних військових конфліктів зі зміщенням акцентів на невійськові способи та форми зумовлюють необхідність перегляду усталених поглядів на воєнну економіку.

Таким чином, *метою статті* є аналіз окремих історичних способів економічного забезпечення війн кінця XVIII – початку XIX ст. для визначення особливостей економічного забезпечення війн, притаманних аналізованому періоду.

4. Методологія дослідження

Для реалізації мети дослідження проведемо її декомпозицію та дослідимо:

- 1) розвиток економічної теорії кінця XVIII ст. – початку XIX ст.
- 2) окремі способи економічного забезпечення, характерні для притаманні Російської імперії на початку XIX ст.
- 3) окремі способи економічного забезпечення притаманні, характерні для Французької імперії кінця XVIII ст. – початку XIX ст.

Наприкінці, систематизуємо ідентифіковані у ході дослідження окремі особливості історичних способів економічного забезпечення війни, притаманні предметному періоду.

Методичним інструментарієм проведеного дослідження стали методи аналізу і синтезу.

5. Результати

5.1. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. панувала класична економічна теорія, представниками якої були А. Сміт, Д. Рікардо, Ж. Б. Сей, Т. Р. Мальтус та ін. Розвитку класичної економічної теорії сприяв розвиток капіталізму (1500–1820), рушійною силою якого стали досягнення у науці та техніці, математиці та природничих науках.

Винайдення друкарської машини у XV ст. дало змогу поширювати у суспільстві наукові праці, що, безумовно, сприяло подальшому технологічному розвитку.

Поступово було удосконалено засоби виробництва, процес виробництва, головне – загальну його ефективність. Основним результатом розвитку та становлення капіталізму слід вважати промислову революцію 1820–1870 років, у ході якої з'явилися такі технічні нововведення, як паровий двигун, технології у металургії (внаслідок заміни деревного вугілля кам'яновугільним коксом), патентування роликової прядильної машини тощо.

Початок XIX ст. у Європі характеризується переходом до індустріального суспільства. Вихідною точкою промислової революції стала Велика Британія – на той час передова країна у розвитку мануфактур та міжнародній торгівлі. З кінця 60-х років у Великій Британії почалися

докорінні зміни у промисловості та виробництві через залучення відповідних технологій та механізмів, що сприяло підвищенню загальної ефективності людської праці майже в усіх сферах.

Батьком класичної економічної теорії вважають А. Сміта автора праці "Розгляд природи та причин багатства народів" [5]. Основними ідеями класичної економічної теорії стали:

зростання національного багатства внаслідок досягнення особистісної вигоди суб'єктів економічних відносин;

збільшення обсягів виробництва продукції за рахунок поділу праці;

існування "невидимої руки ринку", тобто сили, яка без втручання держави забезпечує розвиток економічних відносин, здатність ринків до саморегулювання за допомогою цін шляхом спонукання індивідів вступати у певні економічні відносини задля отримання блага, споживання товарів та їх виробництва на підставі справедливого ставлення індивідів до формування ціни і якості продукції;

мінімальне втручання держави у регулювання економіки.

У праці "Економіка. Інструкція з використання" Х. Ю. Чанга [6] наведено основні характеристики класичної школи економіки:

головними учасниками класичної економічної теорії є землевласники, капіталісти, робітники;

люди егоїстичні та раціональні, причому раціональність кожного відповідає класу, до якого належить індивід;

світ розвивається за сталими ("залізними") законами;

виробництво є головною частиною господарства;

зміна економічного ладу відбувається внаслідок накопичення капіталу (інвестування);

головною політичною рекомендацією слід вважати забезпечення функціонування вільного ринку.

Відомий німецький економіст і політик Ф. Ліст у праці "Національна система політичної економії" жорстко критикує недалекоглядні погляди на вільну торгівлю у контексті міжнародних торговельно-економічних відносин. Німецький економіст вказує, що завдяки виваженим обмеженням експорту у процесі міжнародної торгівлі, належному протекціонізму власних мануфактур можна досягнути примноження національного багатства, однак лише за умови національного єднання. Цю думку підтверджено відповідними прикладами, у тому числі наголошено на успішності економічної політики Великої Британії у завоюванні ринків збуту своєї продукції завдяки її міжнародній могутності на землі та на морі на підставі добре продуманої економічної політики.

Як приклад, дієвими економічними інструментами застосовуваними Великою Британією для примноження національного багатства та належного економічного розвитку, можна вважати Навігаційний акт (1651–1849), торговельні угоди Метуена з Португалією, через укладання яких було майже знищено португальські мануфактури.

На думку Ф. Ліста, успішний економічний розвиток будь-якої країни буде можливим лише якщо у процесі реалізації економічної політики країни перевагу надаватимуть імпорту сировини та експорту готової продукції, внаслідок чого виникне необхідність у відповідних державних обмеженнях та протекціонізмі (залежності від економічного розвитку країни). Економічний розвиток країни має відбуватися у три етапи на шляху примноження національного багатства, створення умов для розвитку промисловості та сільського господарства [7]:

на першому етапі розвиватимуться сільське господарство, експорт мануфактурних товарів за рахунок вільної торгівлі з успішними націями, внаслідок чого нація зможе вийти зі стану варварства, вдосконалити сільське господарство;

на другому етапі розвиватиметься власна промисловість через запровадження обмежень, спрямованих на її захист, внаслідок чого буде вдосконалено вітчизняну промисловість, яка стане конкурентоспроможною;

на третьому етапі відбудеться повернення до вільної торгівлі, конкуренції на державному та міждержавному ринках для збереження тенденції економічного розвитку та недопущення деградації індивідів, залучених у процеси розвитку промисловості та ведення сільського господарства.

На нашу думку, праця Ф. Ліста, незважаючи на рік її опублікування, є актуальною для розвитку національної економіки України, окремі ідеї можуть бути застосовані для проведення сучасних економічних реформ.

Аналіз наукових праць періоду наполеонівських війн (1796–1812) та досвіду, набутого в ході їх ведення, дає змогу виокремити особливості функціонування воєнної економіки того часу.

Частковий аналіз проведено у розрізі країн-учасниць французько-російської війни 1812 року – Російської та Французької імперій.

5.2. У праці К. Мондея "Від воєнної до економічної науки. Війна та мир у світосприйнятті Є. Ф. Канкріна" [8] проаналізовано досвід управління та економічні погляди міністра фінансів Російської імперії Є. Ф. Канкріна, прихильника школи камералізму – економічної течії, яка проголошувала ведення державної політики, спрямованої на накопичення активів усередині держави для набуття відповідного рівня незалежності в забезпеченні власних потреб та формування відповідного матеріального підґрунтя для набуття духовних благ. У період французько-російської війни протягом 1812–1814 років Є. Ф. Канкрін безпосередньо керував військовим постачанням. Стосовно окремих аспектів економічного забезпечення війн Є. Ф. Канкрін висловлював такі погляди:

1) на протигагу усталеному погляду на необхідність швидкої мобілізації війська та проведення генеральної битви з противником наполягав на користі оборонної війни, маневру, використання для потреб власних сил недоліків противника в організації маршрутів постачання на окупованій території [9];

2) поділу економічних принципів окремо для до мирного та воєнного часу;

3) пов'язаності трансакційних витрат із видатками на ведення війни, що змінюють принципи управління, притаманні мирному часу [10];

4) недоцільності військових закупівель у воєнний час через високий рівень бюрократизації цього процесу, необхідність значного часу для їх проведення, ризик зриву військової операції та відсутність відповідних правил закупівель на ворожій території. Це пояснюється насамперед тим, що у воєнній теорії XIX ст. панувала думка про доцільність забезпечення війська внутрішніми ресурсами, що в разі оточення зможе забезпечити власну потребу у матеріальних ресурсах шляхом товарного обміну на місцевому рівні або за рахунок грошових коштів, тобто визнання ринкового забезпечення війська визнавалось більш ефективним;

5) переважання у воєнний час примусової реквізиції над системою закупівель, що пояснюється ризиком привласнення коштів тими, хто здійснює закупівлі для війська і веде торговельні операції з місцевим населенням;

6) отримання необхідних матеріальних ресурсів на своїй території шляхом кредитних відносин держави з постачальниками та забезпечення власних потреб на території ворога за його рахунок із взяттям відповідних боргових зобов'язань перед населенням з одночасною відсутністю можливості компенсації за втрати, зазнані внаслідок бойових дій;

7) забезпечення потреб війська за будь-яку ціну;

8) необхідності децентралізації економіки через неініціативність державних підприємств, віддання переваги приватним підприємствам які можуть комерційно конкурувати за отримання державних замовлень;

9) актуальності камералістичної моделі економіки, що функціонувала короткостроково при фіксованій сталості чинників виробництва і, як наслідок, недосягненні рівноваги господарством.

Звернемо увагу також на "дихотомію" принципів воєнного та мирного часу, сформульовану Є. Ф. Канкріним, що полягала у їх взаємному виключенні.

Для повноти розуміння економічних процесів у Російській імперії того часу слід додати, що загалом зовнішньо економічна політика російського уряду (1807–1812) була зосереджена на ідеї самостійного розвитку російської торгівлі під протекторатом держави. Так, у Маніфесті від 13 січня 1807 року міністра комерції Н. П. Румянцева проголошені три пріоритетні завдання [11]:

- 1) розвиток вітчизняних акціонерних торговельних товариств;
- 2) надання дозволу представникам дворянства вступати у торговельні гільдії;
- 3) заборона іноземним представникам бути акціонерами торгових домів.

На нашу думку, дозвіл представникам дворянства вступати у торговельні гільдії сприяло залученню капіталів заможних родин у розвиток промисловості та інвестуванню у торгівлю що підвищувало швидкість обігу грошових коштів і товарів, на відміну від пасивного зберігання у цінностях або у грошовій формі.

Також протягом цього періоду було реорганізовано систему військово-господарських органів [12].

У Російській імперії 27 січня 1812 року видано документ, який, зокрема, визначав механізми управління матеріальними ресурсами та медичним забезпеченням – "Настанову для управління великою діючою армією" [13].

Відповідно до зазначеного, Основними нововведеннями цього документа стали такі аспекти:

1) у разі оголошення воєнного стану по всіх напрямках постачання територіальні одиниці на яких розміщені війська, підпорядкувати відповідному генерал-інтенданту;

2) у ході виконання завдань військами (силами) за кордоном потрібно створювати відповідні земські управління на чолі з генерал-губернатором, призначеним з-поміж числа генерал-інтендантів;

3) забезпечувати постачання матеріальних засобів за рахунок держави, у разі їх витрати – отримання з імперії;

4) передбачати закупівлі та підряди лише як виняток;

5) підвищити рівень самостійності командувачів з питань матеріального забезпечення шляхом передання матеріальних і фінансових ресурсів у їх повне розпорядження з одночасним контролем відповідних органів військового управління за повнотою забезпеченості військ (сил);

6) управління органами постачання покласти на штаб, у тому числі щодо постачання боєприпасів та іншого майна, медичного забезпечення, функціонування інфраструктури, роботи крамниць;

7) встановити сувору відповідальність за крадіжки, зловживання та службову недбалість у ході використання (освоєння) матеріальних ресурсів, яка передбачала за окремі проступки виселення до Сибіру, позбавлення військового звання, звільнення з лав збройних сил, кратної компенсації майна, переведення до солдатської категорії строком на десять років;

8) поєднання усіх напрямів забезпечення під єдиним управлінням.

Водночас окремі положення Настанови з огляду на результати її реалізації, були неоднозначними, що відобразилося на ефективності механізмів забезпечення військ (сил) у ресурсах та медичному забезпеченні.

Так, досліджуючи військове господарство російської армії у війні 1812 року, П. І. Вещиков виокремив такі недоліки Настанови:

підпорядкованість процесу забезпечення військ (сил) двом вертикалям: загальновійськовому (безпосередньому) командирі (начальнику) та одночасно відповідному органу військового управління за напрямом постачання;

відсутність деталізованого переліку прав (повноважень) генерал-інтенданта по господарській частині;

звільнення корпусних командирів (начальників) від безпосередньої відповідальності за належне забезпечення та постачання матеріальних та інших ресурсів.

Також за результатами аналізу встановлено, що у ході підготовки до війни 1812 року було виконано накопичено відповідні запаси та облаштовано склади зберігання, що дало змогу забезпечити піврічну потребу у продовольстві, речовому і медичному забезпеченні, однак за підсумками війни стан продовольчого забезпечення оцінено як "незадовільний".

Підставами для такого висновку стали:

неналежне ведення обліку асигнувань, виділених провіантському департаменту на продовольче забезпечення протягом 1811–1816 років, що пояснювалося, насамперед відсутністю відповідних спеціалістів;

численні випадки неналежного виконання договірних зобов'язань контрагентами, що здійснювали постачання та заготівлю продовольства через видання підряду на виконання з одночасною сплатою грошових сум без отримання відповідних гарантій [14].

При цьому на території іноземних держав (Австрії, Пруссії) забезпечення армії продуктами харчування та фуражу відбувалося шляхом закупівель у місцевих органів влади на підставі попередньо укладених конвенцій, але траплялася і реквізиція майна та ресурсів військовослужбовцями російської армії.

Затяжна війна та уникнення генеральної битви на початку кампанії між противниками стали головними чинниками виникнення численних проблем у матеріальному забезпеченні військ.

Однак, російські війська, відступаючи, перебували на своїй території, а французькі були змушені розтягувати резерви та функціонувати під постійними атаками партизанських підрозділів.

Таким чином, досвід французо-російської війни показав важливість створення матеріальних резервів, правильного їх розміщення та відповідальності за це; своєчасного забезпечення військ, що маневрують, підрозділами матеріального і медичного забезпечення, створення не лише польових органів військового управління, а й центральних.

Проаналізуємо окремі показники видатків на оборону, проведені Російською імперією протягом досліджуваного історичного періоду:

1807 рік – 43,0 млн руб. (війна з Францією, Туреччиною, Персією);

1808 рік – 53,0 млн руб. (мир із Францією, війна зі Швецією та Персією);

1809 рік – 82,5 млн руб. (мир із Францією, війна з Туреччиною, Персією, Швецією);

1810 рік – 92,0 млн руб. (мир із Францією, війна з Туреччиною, Персією);

1811 рік – 113,7 млн руб. тільки на сухопутні війська (мир із Францією, війна з Туреччиною, Персією);

1812–1814 рр. – 239,0 млн руб (війна з Францією, Туреччиною, Персією) [15].

Видатки на ведення французо-російської війни 1812 року загалом становили 157,0 млн руб., з яких:

більше 94,0 млн руб. (60,5%) – виплата грошового забезпечення військовослужбовцям;

21,5 млн руб. (13,7 %) – продовольче та медичне забезпечення;

8,0 млн руб. (5,1%) – речове забезпечення;

2,5 млн руб. (1,6%) – утримання артилерії без урахування видатків на виробництво боєприпасів та озброєння, отриманих напередодні війни від промисловості.

У дослідженні С. П. Нікольського [16] оцінено загальний обсяг фінансового ресурсу, використаного для потреб війни 1812–1815 рр., приблизно у розмірі 400,0 млн руб.

Станом на 1 січня 1810 року в Російській імперії налічувалося 697,0 тис. військовослужбовців. Чисельність російської армії та флоту на початку 1812 року становила 480,0 тис. чол. У складі регулярних збройних сил та додатково передбачали призвати ополчення чисельністю 300,0 тис. чол.

Видатки на утримання армії у 1806 – 1809 рр. становили 412,0 млн руб., що у двічі перевищувало видатки 1812–1814 рр. – 239,0 млн руб., без урахування фінансування невідкладних проблем оборони за окремими рішеннями. Значну частину виділеного фінансового ресурсу було використано на виготовлення зброї та її закупівлю, у тому числі через контрабандну торгівлю з Великою Британією.

Війна потребувала значних додаткових фінансових і матеріальних ресурсів. У 1812 році було додатково випущено асигнацій на суму 64,0 млн руб. [21]. Загалом емісія паперових грошей протягом 1812–1814 рр. склала 250,0 млн руб. відповідно курс рубля у сріблі знизився до 20 коп.

Також зауважимо, що противник випускав значні обсяги фальшивих грошей, щоб дестабілізувати економічну обстановку у країні-мішені та забезпечити власні потреби на ворожій території.

У праці Т. К. Махрова з історії грошового обігу в Росії у ході французько-російської війни [17] зазначено, що випуск фальшивих грошей неодноразово практикували протягом війн XVIII–XIX ст. Так, перед вторгненням французьких військ Наполеон випустив російські фальшиві банкноти, які на 20 млн руб. у 1812 році було розповсюджено у Росії.

Цей приклад підтверджує, що Наполеон Бонапарт впливав заходи не лише зброєю, а й вживав попередніх економічних заходів, спрямованих на дестабілізацію економічного становища противника.

Недалекоглядна та економічно необґрунтована монетарна політика Російської імперії, що полягала у додатковому випуску грошової маси протягом війн з Персією (1804–1812), Туреччиною (1806–1812), Швецією (1808–1809) та наповнення фальшивою грошовою масою країни протягом війни з Францією істотно підірвало національну економіку на додаток до дефіциту державного бюджету, інфляції, нездатності уряду забезпечити кредитними коштами розвиток торгівлі і значні видатки на оборону [18].

Щоб покрити дефіцит бюджету у забезпеченні потреб оборони, було застосовано новий фінансовий інструмент – випуск у 1810 році державних облігацій з 6% річних на сім років на загальну суму 100,0 млн руб. Ці облігації не стали популярними, тому 1812 року їх випустили із 6% доходу для обігу протягом одного року [19]. Фінансовий ресурс від обігу облігацій спрямовували на постачання військ необхідними матеріальними ресурсами. Випуск облігацій частково забезпечив недопущення додаткової емісії грошових коштів.

Додаємо, що війну 1812 року фінансували здебільшого за рахунок кредитних надходжень [20]. Із втратою фінансового зв'язку з Голландією через її окупацію Французькою імперією, Російська імперія втратила одне з джерел покриття дефіциту бюджету [21].

Виробництво озброєння. Територіально переважну більшість артилерійського озброєння та боєприпасів до нього виробляли шляхом промислового лиття із чавуну та міді на Уралі, де функціонувало 158 металургійних заводів. Виробництво із заліза та сталі ще не було належно налагоджене, хоча озброєння з них за тактико-технічними характеристиками переважало аналогічні вироби із чавуну та міді. Найбільшими заводами із виробництва

артилерійського озброєння у той час були: Олександрівський, Кронштадтський, Брянський, Гусівський, Луганський, Липецький та ін.

У виробництві озброєння переважала частка заводів з приватним капіталом, а наявні державні об'єкти промисловості (заводи) не могли повною мірою забезпечити потребу збройних сил. Відповідно держава залучала для цієї мети приватні заводи, найбільшими з яких вважали златоустівські заводи [22].

Проведений аналіз показав, що наявні заводи з виробництва артилерійського озброєння та боєприпасів до нього задовольняли необхідну потребу.

Для належного забезпечення артилерійським озброєнням та боєприпасами було створено 58 парків зі своїм транспортом підвезення, розміщені за військами на трьох лініях:

I лінія – дивізійне забезпечення військ;

II лінія – забезпечення I лінії (200...250 км від I лінії);

III лінія – забезпечення II лінії (150...200 км від II лінії).

Шляхами забезпечення необхідним вогнепальним та холодним озброєнням, як правило, були:

1) вітчизняне державне та приватне виробництво (основні виробничі потужності: Київський, Московський, Сестрорецький, Іжевський, Тульський заводи);

2) закупівля за кордоном (у Великій Британії, Австрії);

3) надання дозволів офіцерам на безпосереднє особисте придбання.

Середній загальний обсяг виробництва рушниць становив приблизно 150,0 тис. од. на рік [22].

Таким чином, наявні на той час виробничі потужності в цілому забезпечували потребу у рушницях регулярних збройних сил, але необхідність додаткового забезпечення нерегулярних військових формувань (ополчення) у кількості 250,0...300,0 тис. од. передбачала додаткові закупівлі.

Систематизовані окремі показники виробництва артилерійського та іншого озброєння наведено у табл. 1.

Таблиця 1 – Часткові показники виробництва озброєння та боєприпасів у Російській імперії

Найменування об'єкта промислової	Період (рік)	Показник виробництва (ремонт)	Примітки
Олександрівський завод	Щорічна виплавка	2720,0 тис. кг	<i>Виготовлення сировини для 2495 гармат (за умови середньої ваги* 12-фунтової та 60-фунтової гармати (ствола, лафета) – 1,09 тис. кг</i>
	1800–1811	5701 гармат	
Кронштадтський завод	Щорічно (1801–1811)	986,15 тис. кг снарядів до артилерії	
Петербурзький завод	Щорічно	815,0 тис. кг снарядів	
Брянський завод	1812	180 гармат	
Гусевський завод	1812	120 гармат	
Луганський завод	1799–1811	815,0 тис. кг гармат і боєприпасів	<i>Еквівалент 748 гармат (за умови середньої ваги 12-фунтової та 60-фунтової гармати (ствола, лафета) – 1,09 тис. кг</i>
	1812	1467,0 тис. кг боєприпасів до артилерійського озброєння	
	1812	326,0 тис. кг гармат	

Найменування об'єкта промислової	Період (рік)	Показник виробництва (ремонт)	Примітки
			<i>фунтової гармати (ствола, лафета) – 1,09 тис. кг</i>
Каменський металургійний завод	1811–1813	1412 гармат	<i>У болванках для подальшого виготовлення</i>
Єкатеринбургський завод	1811	489,0 тис. кг гармат і боєприпасів до них	<i>Еквівалент 448 гармат (за умови середньої ваги 12-фунтової та 60-фунтової гармати (ствола, лафета) – 1,09 тис. кг</i>
	1812	1418,1 тис. кг гармат і боєприпасів до них	<i>Еквівалент 1301 гармати (за умови середньої ваги 12-фунтової та 60-фунтової гармати (ствола, лафета) – 1,09 тис. кг</i>
Златоустівські заводи	1811	93 гармати	
	1812–1814	398 гармат	
	1812	120 гармат	
Кусинський завод	1812–1814	82 021,6 тис кг боєприпасів	
Тульський завод	Щорічний середній показник	43...45 тис. рушниць	
	1808	59,6 тис. рушниць; 18,0 тис. од. хол. зброї	
	1810	96,0 тис. рушниць	
	1812	144,0 тис. рушниць; 29,9 тис. од. хол. зброї	<i>127,0 тис. рушниць виготовлено спільно з підприємствами промисловості</i>
Сестрорецький завод	1805–1807	15,4 тис. од. хол. зброї	
	1812–1813	20,0 тис. од. хол. зброї	
Іжевський завод	1812	2,2 тис. од. хол. зброї	
Петербурзький арсенал	1812	Відремонтовано 80,0 тис. рушниць	
Московський арсенал	1812	Відремонтовано близько 35,0 тис. рушниць	
Київський арсенал	1812	Відремонтовано 35,1 тис. рушниць	

* 12-фунтова гармата (120 мм) – ствол приблизно 800,0 кг, лафет – 640,0 кг; 6-фунтова гармата (95 мм) – ствол приблизно 350,0 кг, лафет – 395,0 кг.

Складено автором на основі джерел [22–29].

Зауважимо, що було встановлено норми щодо обсягів виготовлення необхідної продукції підприємствами не лише державної, а й приватної власності.

Як приклад, державні порохові заводи мали виробляти 47,5 тис. пудів пороху на рік, а приватні підприємства – 9,0 тис. пудів.

Загалом виробництво пороху в Російській імперії протягом 1807–1811 рр. оцінюють у 116,1 тис. пудів на рік [22].

Щодо встановлення норм виробництва, зауважимо, що воєнне міністерство розробило програму з виготовлення 146,0 тис. од. стрілецької зброї і доручило Тульській спілці виробників озброєння виробити:

- тульському заводу виробництва озброєння – 84,0 тис. од.;
- приватним зброярям – 72,0 тис. од. [29].

Також відповідно до "Грамоти 1812 року до Тульської спілки зброярів" [30] від 17 липня 1812 року було встановлено норму виробництва рушниць на місяць:

- для казенних підприємств – 7,0 тис. од. нового зразка;
- приватних зброярень – 6,0 тис. од., з них 3,0 тис. од. нового зразка і 3,0 тис. од. рушниць, перероблених до нового зразка.

Вартим уваги є факт повернення у державну власність попередньо переданого у вічну оренду приватному промисловцю златоустівських заводів з виробництва озброєння внаслідок зриву виконання державного підяду.

Конкретні показники застосування артилерії видно на прикладі Бородинської битви, в якій Михайло Кутузов мав у розпорядженні 640 гармат, а Наполеон Бонапарт – 587.

Аналіз часткових показників виробництва озброєння, артилерії та боєприпасів у Російській імперії напередодні французько-російської війни 1812 року в цілому показав:

- загальну готовність та спроможність підприємств (у тому числі наявність виробничих та ремонтних промислових потужностей) до забезпечення потреб збройних сил, що можна пояснити активним веденням бойових дій Російською імперією;
- поповнення парку озброєння захопленням під час відступу французьких військ, що за територіальним принципом було акумульоване у центрах тодішніх губерній.

5.3 У Франції 1804–1815 рр. вважають періодом Першої французької імперії, для якого характерні:

- зміна державного устрою шляхом реформування державних інституцій;
- ведення протекціоністської економічної політики для захисту французької промисловості;
- стимулювання промисловості наданням субсидій, державних замовлень, експортного преміювання;
- скорочення прямого оподаткування за рахунок підвищення непрямих видатків у 2,0...2,5 рази;
- розроблення і видання цивільного кодексу для захисту права власності;
- створення у 1802 році Почесного легіону, джерелом фінансування якого стало передане національне майно з доходом 200,0 тис. франків для кожної з 15 сформованих когорт (407 військовослужбовців);
- отримання значної контрибуції від переможених країн (1805 р. – 40,0 млн флоринів від Австрії; 1807 р. – 100,0 млн франків від Пруссії; 1809 р. – 85,0 млн франків від Австрії), укладання з ними вигідних для розвитку економіки Франції торговельних угод та обмеження чисельності збройних сил;
- розвиток капіталістичної моделі функціонування французької економіки;
- введення у 1806 році континентальної блокади Великої Британії;
- розвиток французької промисловості внаслідок континентальної блокади Великої Британії, розширення виробництва та ідентифікації нових ринків;
- збалансована зовнішня торгівля у 1802–1812 рр., що підтверджує незначна перевага імпорту над експортом у межах 320...450 млн франків.

У дослідженні механізмів економічного забезпечення французької армії Pierre Brand припускає, що Наполеоном Бонапартом останній намагався зробити свої військові кампанії самоокупними [31].

Іноземні військові кампанії можна проводити як самофінансовані застосуванням конфіскацій, фінансових надходжень від реалізації мирних договорів, утриманням військового персоналу за рахунок союзних країн, в яких його розміщено.

Самофінансування організовували так:

- ретельно і точно обліковували кошти і майно, застосовувані у військових кампаніях;
- ґрунтовно аналізували доходи/видатки кожної військової кампанії;

- досліджували вартість ведення війни [32].

Як правило, під час вторгнення на ворожу територію французьких військ організували захоплення фінансових ресурсів та майна не лише приватного, а державного володіння. Крім того, накладали на місцеву владу відповідні фінансові зобов'язання та організували продовольче забезпечення війська за рахунок ресурсів захоплених територій [33]. Сукупно це давало змогу перекидати тягар виплати грошового забезпечення військовослужбовцям на місцеві органи влади.

За задумом Наполеона Бонапарта, французькій армії у протистоянні з Російською імперією не потрібно було мати значні запаси ресурсів з огляду на сподівання швидкоплинної війни та можливістю подальшого поповнення запасів за рахунок захоплених територій (передбачали наявність 4 дободач хліба та 20-денного запасу борошна) [34]. Для перевезення цього обсягу ресурсів було передбачено 17 батальйонів (6000 підвід), що покривало двомісячну потребу війська чисельністю 200,0 тис. чол. Крім того Наполеон Бонапарт застосовував принцип "п'яти переходів" як один з головних елементів військового тилу французької армії [35].

Належне військовослужбовцям грошового забезпечення виплачували за підсумками військової кампанії, що давало змогу не проводити розрахунків із сім'ями загиблих, або безвісти зниклих військовослужбовців. Про це Наполеон Бонапарт говорив: "Якщо війна повинна забезпечувати війну, тоді мир після перемоги має надавати винагороду" [36].

Винагороду за мир отримували, зокрема за рахунок фінансових надходжень на підставі мирних договорів укладених з переможеними країнами. Надходження від дипломатичних угод принесло Франції близько 450 млн франків, з яких лише союз із Цизальпійською республікою – близько 300,0 млн франків. Якщо спочатку фінансовий ресурс, отриманий за мирними договорами, йшов у французький бюджет, то надалі кошти використовували суто на забезпечення збройних сил.

Особливостями економічного забезпечення французького війська у період Наполеона Бонапарта можна вважати:

1) необхідність ведення бойових дій для забезпечення зайнятості військовослужбовців. Так, Наполеон Бонапарт зазначав: "Усі війська, утримання яких занадто вартісне, потрібно відправити на ворожі території, таке використання військ покращить мій фінансовий стан" [31];

2) комплектування утримання збройних сил за рахунок союзних (окупованих) країн.

Сукупна економія фінансового ресурсу на утримання військовослужбовців становили приблизно 380,0 млн франків, з яких: 253,0 млн франків – на союзних контингентах, 129,0 млн франків – на військах на утримуваних державами-сателітами.

Загальний обсяг фінансового ресурсу отриманого Францією внаслідок ведення військових кампаній, оцінюють так:

- 809,0 млн франків – конфіскація ресурсів і майна, їх реквізиція;

- 607,0 млн франків – надходження від переможених країн за умовами мирних договорів та угод про союзи;

- 352,0 млн франків – економія за рахунок використання союзних військ та утримання французьких військ союзними країнами.

Загалом намагання зробити війну самоокупною не принесли очікуваного результату. Так, видатки на ведення війни були розподілені таким чином:

- 42% – доходи за підсумками військових кампаній;

- 58% – державні ресурси Франції (податки, операції з капіталом, фінансові ресурси банку Франції).

Самозабезпечення війни не стало можливим з таких причин:

- 1/3 видатків спрямовано на утримання флоту, зокрема на утримання та розвиток портової інфраструктури;

- стійка тенденція до збільшення видатків на військо за рахунок постійного поповнення людським капіталом та утримання відповідного рівня постачання і забезпечення, що призвело до збільшення видатків у 1805–1812 років на 75%;

- економічне становище переможених (окупованих) країн, що ускладнювало виплату відповідних контрибуцій;

- економічні наслідки континентальної блокади Великої Британії.

Водночас, після битви при Ватерлоо Франція мала сплатити 1,4 млрд франків, що майже анулювало її багаторічні надходження загальною сумою 1,8 млрд франків.

У цей же період спостерігалася тенденція до підвищення вартості війни через високу вартість утримання військовослужбовців та високу ціну інструментів війни.

Зазначимо, що американський контр-адмірал Г. Еклз проаналізував витрати фінансового ресурсу на одного солдата противника: Юлій Цезар (Римська імперія, 54 рік до н.е.) – \$ 0,75; Наполеон Бонапарт (Французька імперія, 1800 рік) – \$ 3,0 тис.; Перша світова війна – \$ 21,0 тис.; Друга світова війна – \$ 200,0 тис.

Щодо часткових показників виробництва артилерійського та іншого озброєння. Значний внесок у розвиток французької артилерії зробив Ж. Б. Грибоваль, який взяв безпосередню участь у реформі артилерії 1776 року. Результатом реформи мала стати стандартизація типів та калібру зброї (4-, 8-, 12-фунтові гармати; 16-, 24-фунтові облогові гармати, 6-дюймові гаубиці), поліпшення тактико-технічних характеристик артилерії та навченості особового складу.

Відповідно до аналізу, проведеного М. Арушевим [37], складено таблицю основних показників вартості зразків артилерії того часу (табл. 2):

Таблиця 2 – Основні показники вартості зразків артилерії

Гармата	Вага (т)	Ціна виготовлення (фр. франків)	Ціна од. боєпр. (фр. франків)
4- фунтова	1,05	1760,0	0,5
8- фунтова	1,3	2730,0	1,0
12- фунтова	2,0	3774,0	1,5
6-ти дюймова	1,2	2730,0	1,0

У російській компанії Наполеон Бонапарт використав 6-фунтових 260 гармат і 4-фунтових – 30.

Поповнення артилерії відбувалося шляхом не лише її промислового виробництва, а й трофейного поповнення, наприклад, за підсумками битви під Ауерштедтом було захоплено 45 прусських гармат.

6. Обговорення

Наукова новизна результатів дослідження та їх практичне значення підтримані у ході дискусії між науково-педагогічним складом Центру оборонного менеджменту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, серед яких: Ткач І. М. – доктор економічних наук, професор, заслужений економіст України; Ткач М. Я. – доктор економічних наук.

7. Висновки

1. Аналіз розвитку економічної теорії кінця XVIII – початку XIX ст. показав панування класичної економічної теорії, її розвиток завдяки науково-технічному прогресу, який змусив переглянути

технологічні процеси виробництва та його організацію. Це прямо вплинуло на виробництво та удосконалення озброєння й інших товарів військового призначення.

2. Аналіз окремих способів економічного забезпечення, притаманних Російській імперії на початку XIX ст., показав готовність державних і приватних підприємств забезпечувати потреби армії, що пояснюється періодом активного ведення Російською імперією військових кампаній. З 1807 до 1814 року спостерігається тенденція до збільшення обсягу видатків на оборону. У цей час активно розвивалися російські акціонерні торговельні товариства представникам дворянства, отримали дозвіл на вступ до торговельних гільдій. У період французько-російської війни посіли особливе місце у теорії воєнної економіки займають погляди Є. Ф. Канкріна, окремі з яких викладено у цьому дослідженні. Додаткова емісія грошової маси для поповнення дефіциту бюджету спричинила девальвацію російського рубля.

3. Аналіз окремих способів економічного забезпечення притаманних Французькій імперії кінця XVIII – початку XIX ст. показав, що основними способами економічного забезпечення війни були: фінансові та матеріальні надходження за мирними договорами; намагання перекласти тягар утримання французьких військ на окуповані (союзні) держави; поповнення ресурсів за рахунок їх реквізиції; намагання змінити усталене торговельне домінування Великої Британії шляхом її континентальної блокади, що підвищило ефективність французьких та союзних підприємств у випуску і збуті продукції. Це призвело, за окремими поглядами, до порушення усталених принципів ринкової економіки того часу, ручного управління збутом продукції, розвитку та значного підвищення обсягу контрабанди товарів. Континентальна блокада загалом дала змогу зміцнитися французьким підприємствам та сприяла інтенсифікації металургійної, обробної галузей французької промисловості.

4. На підставі аналізу у ході дослідження виокремлено окремі особливості історичних способів економічного забезпечення війни, притаманні предметному періоду:

1) за досвідом Російської імперії:

- активне ведення бойових дій зумовило емісію додаткової грошової маси;
- недосконалість монетарної політики спричинено додатковим випуском грошової маси;
- виникнення тенденції до підвищення вартості війни внаслідок здорожчання утримання військовослужбовців та створення інструментів війни;
- вплив результатів науково-промислової революції на виготовлення інструментів війни;
- запровадження додаткового джерела фінансування потреб збройних сил – добровільних внесків фізичних осіб;
- випуск облігацій державного займу для покриття дефіциту бюджету, спричиненого видатками на війну;
- застосування іноземних кредитних надходжень як джерела фінансування війни;
- важливість створення матеріальних резервів, правильного їх розміщення, відповідальності, завчасного забезпечення військ, що маневрують підрозділами матеріального і медичного забезпечення, їх організація не лише польовими органами військового управління, а й центральними;
- підвищення рівня самостійності командувачів з питань матеріального забезпечення шляхом передання матеріальних і фінансових ресурсів;
- започаткування ідеї корисності оборонної війни, маневру, використання для переваги власних сил недоліків противника в організації маршрутів постачання на окупованій території;
- поділ економічних принципів залежно від настання мирного та воєнного часу;
- пов'язаність трансакційних витрат із видатками на ведення війни, що змінює принципи управління, притаманні мирному часу;
- недоцільність військових закупівель у воєнний час через високий рівень бюрократизації процесу закупівель, необхідність значного часу для їх проведення, ризик зриву військової операції та відсутність відповідних правил закупівель на ворожій території;

- переважання у воєнний час примусової реквізиції роль над системою закупівель;
- отримання необхідних матеріальних ресурсів на своїй території шляхом кредитних відносин держави з постачальниками та забезпечення власних потреб на території ворога за його рахунок із взяттям відповідних боргових зобов'язань перед населенням з одночасною відсутністю можливості компенсації за втрати, зазнані внаслідок бойових дій;
- необхідність децентралізації економіки через відсутність вмотивованості від державних підприємств, надання переваги приватним підприємствам за рахунок комерційної конкуренції в отриманні державних замовлень;
- встановлення норм обсягів виробництва продукції підприємствами промисловості для підприємств не лише державної власності, а й підприємств приватної власності;
- встановлення державних штрафів за затримки у виконанні державного замовлення;
- наявність прецедентів повернення попередньо переданих у вічну оренду об'єктів промисловості до державного управління через зрив (невиконання) державного замовлення з виробництва озброєння;

2) за досвідом Французької імперії:

- застосування континентальної блокади як інструменту стримування та дестабілізації економіки противника;
- застосування принципу "п'яти переходів" як одного з головних елементів військового тилу французької армії;
- необхідність ведення бойових дій для забезпечення зайнятості військовослужбовців;
- комплектування й утримання збройних сил за рахунок союзних (окупованих) країн;
- намагання зробити іноземні військові кампанії самоокупними через застосування конфіскацій, фінансових надходжень від реалізації мирних договорів, утримання військового персоналу за рахунок союзних країн, у яких їх розміщено;
- тенденція до збільшення видатків на збройні сили внаслідок постійного поповнення людським капіталом, необхідності утримання відповідного рівня постачання та забезпечення;
- випуск фальшивих грошей для дестабілізації економічної обстановки у країні-мішені та забезпечення власних потреб на ворожій території.

Перспективними для подальших досліджень вбачаємо такі питання:

- висвітлення способів економічного забезпечення у пізніші історичні періоди (Першу та Другу світові війни) для встановлення їх особливостей та обґрунтування тенденцій розвитку способів економічного забезпечення війн;
- аналіз сучасного стану функціонування підприємств оборонно-промислового комплексу України;
- вивчення механізму формування та виконання мобілізаційних завдань у ході забезпечення потреб оборони для виявлення їх особливостей та тенденцій розвитку.

8. Фінансування

Це дослідження не отримало конкретної фінансової підтримки.

9. Конкуруючі інтереси

Автори заявляють, що у них немає конкуруючих інтересів.

Список використаних джерел

1. Global Firepower. *2022 Military Strength Ranking*. URL: <https://www.globalfirepower.com/coun>

References

1. Global Firepower. *2022 Military Strength Ranking*. Available from : <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php> (дата звернення 01.02.2022).

- tries-listing.php (дата звернення 01.02.2022).
2. Lind, William S., John F. Schmitt, and Gary I. Wilson, “Fourth generation warfare: Another look”. (Marine Corps Gazette 85, no. 11, 2001), p. 69.
 3. Lind, William S. (January 15, 2004), “Understanding Fourth Generation War”, antiwar.com, retrieved February 7, 2010
 4. William S. Lind, LtCol. Gregory A. Thiele, USMC; 4th Generation Warfare Handbook, Castalia House.
 5. Сміт А. Розгляд природи та причин багатства народів. Litres, 2021.
 6. Чанг Х. Ю. Економіка. Інструкція з використання / пер. з англ. Андрій Лапін. – 3-тє вид. – К.: Наш формат, 2018. – 400 с.
 7. Ліст Фрідріх. Національна система політичної економії / пер. з нім. Михайло Гавриш. К.: Наш Формат, 2021. – 368 с.
 8. Мондея К. “Від воєнної до економічної науки. Війна та мир у світосприйнятті Е. Ф. Канкріна”.
 9. Cancrin. Fragmente über die Kriegskunst, nach Gesichtspunkten der militärischen Philosophie. St. Petersburg, 1809. S. 57–85.
 10. Канкрін Е. Ф. О военной экономии во время мира и войны и ее отношении к военным операциям”, 1820–1823.
 11. ПСЗ, т. XXIX, стр. 974 – 978.
 12. Вещиков П. И. Военное хозяйство Русской армии в Отечественной войне 1812 года. *Пространство и время*. 2012. № 3 (9). С. 20 – 31.
 13. Учреждение для управления Большой действующей армии [О главнокомандующем, корпусных и дивизионных начальниках и их штабах] Ч.1 1812. С.: Сенатская типография. URL: <https://kp.rusneb.ru/item/material/5fcf8bca991f3b9142344890> (дата звернення 01.02.2022).
 14. Кабанова А. К. Ополчение 1812 г. // Отечественная война и Русское общество: в 7 т. Т. V. М., 1912. С. 44.
 15. ЦГКИ СССР, ф. 1152, д. 219, лл. 25, 68, 92, 107. Росписи о государственных доходах и расходах за 1807 – 1811.
 2. Lind, William S., John F. Schmitt, and Gary I. Wilson, “Fourth generation warfare: Another look”. (Marine Corps Gazette 85, no. 11, 2001), p. 69.
 3. Lind, William S. (January 15, 2004), “Understanding Fourth Generation War”, antiwar.com, retrieved February 7, 2010
 4. William S. Lind, LtCol. Gregory A. Thiele, USMC; 4th Generation Warfare Handbook, Castalia House.
 5. Smit A. Roz-hlyad pryrody ta prychn bahat-stva narodiv [Consideration of the nature and causes of the wealth of nations]. Litres, 2021.
 6. Chanh KH. YU. Ekonomika. Instruksiya z vykorystannya [Economy. Instructions for use] / per. z anh. Andriy Lapin. 3-tye vyd. Kyiv: Nash format, 2018. 400 s.
 7. List Fridrikh. Natsional’na systema politychnoyi ekonomiyi [National system of political economy] / per. z nim. Mykhaylo Havrysh. – K.: Nash Format, 2021. – 368
 8. Mondeya K. “Vid voyennoyi do ekonomichnoyi nauky. Viyna ta myr u svitospryynyatti E. F. Kankrina” [From military to economic science. War and peace in the worldview of E.F. Kankrin].
 9. Cancrin. Fragmente über die Kriegskunst, nach Gesichtspunkten der militärischen Philosophie. St. Petersburg, 1809. S. 57–85.
 10. Kankrín Ye. F. O voyennoy ekonomii vo vremya mira i voyny i yeye otnoshenii k voyennym operatsiyam”, 1820–1823 [On military economy during peace and war and its relation to military operations”, 1820–1823].
 11. PSZ, vol. XXIX, pp. 974-978.
 12. Veshchikov P. I. Voyennoye khozyaystvo Russkoy armii v Otechestvennoy voyne 1812 goda [The military economy of the Russian army in the Patriotic War of 1812]. *Prostranstvo i vremya*. 2012. № 3 (9). S. 20 – 31.
 13. Uchrezhdeniye dlya upravleniya Bol'shoy deystvuyushchey armii [O glavnokomanduyushchem, korpusnykh i divizionnykh nachal'nikakh i ikh shtabakh] [Establishment for the management of the Large active army [On the commander-in-chief, corps and divisional chiefs and their headquarters]] CH.1 1812. S.: Senatskaya tipografiya. Available from: <https://kp.rusneb.ru/item/material/5fcf8bca991f3b9142344890> (data zvernennya 01.02.2022).
 14. Kabanova A. K. Opolcheniye 1812 g. [Militia of 1812] // *Otechestvennaya voyna i Russkoye obshchestvo: v 7 t. T. V. M., 1912. S. 44.*
 15. TSGIA SSSR, f. 1152, d. 219, ll. 25, 68, 92, 107. *Rospisi o gosudarstvennykh dokhodakh i rashkodakh za 1807 – 1811* [Lists of state revenues and expenditures for 1807 - 1811].

16. Никольский П. С. Финансовая составляющая войны России против наполеоновского нашествия в 1812–1815 годы. *Гумани-тарные науки*. 2012. № 3 (7). С. 76 – 83.
17. Макарова Т. К. Из истории денежного обращения России в период наполеоновского вторжения. *Правопорядок: история, теория, практика*. 2013. № 1(1). С. 116 – 123.
18. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия, т. I СПб., 1882.
19. Государственные и муниципальные ценные бумаги. – СПб: Питер, 2004. – 336 с.: ил. ISBN 5-94723-885-3.
20. Соловова Е. В. Публичный кредит как институт финансового права на примере Российской Федерации и США. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / МГИ МО МИД России. Москва, 2013.
21. Никольский П. С. Финансовая составляющая войны России против наполеоновского нашествия в 1812–1815 годы. *Гумани-тарные науки*. 2012. № 3 (7). С. 76 – 83.
22. Вооружение русской армии 1812 года. Веб-сайт: *War.EXE*. URL: <https://warexe.ru/vooruzhenie-russkoj-armii-1812-goda/> (дата звернення 01.02.2022).
23. Шпаковский В. Артиллерия двенадцатого года. *Военное обозрение*. URL: <https://topwar.ru/174048-artilleriya-dvenadcatogo-goda.html> (дата звернення 01.02.2022).
24. Горные заводы южного Урала в отечественной войне 1812 г. и заграничных походах русской армии. Веб-сайт: *THELIB*. URL: <https://thelib.info/pedagogika/1030251-gornye-zavody-juzhnogo-urala-v-otechestvennoj-vojne-1812-g-i-zagranichnyh-pohodah-russkoj-armii/> (дата звернення 01.02.2022).
25. Окунцов Ю. П. Пушечное и снарядное производство Златоустовских казенных заводов. 1812 – 1814 годы. *Доклад на XX Уральские Бирюковские чтения*, г. Челябинск, 2014.
16. Nikol'skiy P. S. Finansovaya sostavlyayushchaya voyny Rossii protiv napoleonovskogo nashestviya v 1812–1815 gody [The financial component of Russia's war against the Napoleonic invasion in 1812–1815]. *Gumanitarnyye nauki*. 2012. № 3 (7). S. 76 – 83.
17. Makarova T. K. Iz istorii denezhnogo obrashcheniya Rossii v period napoleonovskogo vtorzheniya [From the history of monetary circulation in Russia during the Napoleonic invasion]. *Pravoporyadok: istoriya, teoriya, praktika*. 2013. № 1(1). S. 116 – 123.
18. Bliokh I. S. Finansy Rossii XIX stoletiya [Finances of Russia of the 19th century], t. I SPb., 1882.
19. Gosudarstvennyye i munitsipal'nyye tsennyye bumagi [State and municipal securities]. – SPb: Piter, 2004. – 336 s.: il. ISBN 5-94723-885-3.
20. Solovova Ye. V. Publichnyy kredit kak institut finansovogo prava na primere Rossiyskoy Federatsii i SSHA [Public credit as an institution of financial law on the example of the Russian Federation and the USA]. avtoref. dis. ... kand. yurid. nauk: 12.00.04 / MGI MO MID Rossii. Moskva, 2013.
21. Nikol'skiy P. S. Finansovaya sostavlyayushchaya voyny Rossii protiv napoleonovskogo nashestviya v 1812–1815 gody [The financial component of Russia's war against the Napoleonic invasion in 1812–1815]. *Gumanitarnyye nauki*. 2012. № 3 (7). S. 76 – 83.
22. Vooruzheniye russkoy armii 1812 goda [Armament of the Russian army in 1812]. Veb-sayt: *War.EXE*. Available from : <https://warexe.ru/vooruzhenie-russkoj-armii-1812-goda/> (data zvernennya 01.02.2022).
23. Shpakovskiy V. Artilleriya dvenadtsatogo goda [Artillery of the twelfth year]. *Voyennoye obozreniye*. Available from : <https://topwar.ru/174048-artilleriya-dvenadcatogo-goda.html> (data zvernennya 01.02.2022).
24. Gornyye zavody yuzhnogo Urala v otechestvennoy voyne 1812 g. i zagranichnykh pokhodakh russkoy armii [Mining factories of the southern Urals in the Patriotic War of 1812 and foreign campaigns of the Russian army]. Veb-sayt: *THELIB*. Available from : <https://thelib.info/pedagogika/1030251-gornye-zavody-juzhnogo-urala-v-otechestvennoj-vojne-1812-g-i-zagranichnyh-pohodah-russkoj-armii/> (data zvernennya 01.02.2022).
25. Okuntsov YU. P. Pushechnoye i snaryadnoye proizvodstvo Zlatoustovskikh kazennykh zavodov 1812 – 1814 gody [Cannon and shell production of Zlatoust state-owned factories. 1812 – 1814 years]. *Doklad na XX Ural'skiye Biryukovskiye chteniya*, g. Chelyabinsk, 2014.

26. Урал в Отечественной войне 1812 года. Сборник документов. Свердловск. С. 79 – 80.
27. РУГИА. Ф. 37. Оп. 9. Д. 228. Л. 11
28. Русская артиллерия в 1812 году. Спецпроект православного журнала "Нескучный сад". 1 (13). URL: <http://1812.nsad.ru/23> (дата звернення 01.02.2022).
29. Пинк И. Б. Сборные ружья тульского производства в период Отечественной войны 1812 года и заграничных походов русской армии 1813–1814 гг. URL: https://www.borodino.ru/wp-content/uploads/2017/08/31_Pink.pdf (дата звернення 01.02.2022).
30. Список с грамоты 1812-го года, высочайше пожалованной тульскому оружейному обществу, на имя командира Тульского оружейного завода, во время отечественной войны // Афремов И.Ф. История Тульского края (Историческое обозрение Тульской губернии). Тула, 2002. С. 193.
31. Branda P. Did the war pay for the war? An assessment of napoleon's attempts to make his campaigns self-financing. *Napoleonica. LaRevue*. 2008. № 3. P. 2 – 15.
32. General correspondence of Napoleon published by order of Emperor Napoleon III, № 15,901.
33. For further discussion of these issues, see Alain Pigéard, *L'Armée de Napoléon*, Tallandier, 2000, p. 281-297
34. От военного хозяйства армии и флота к тылу Вооруженных сил России XVIII – XX вв. М., 2011. С. 108
35. Диунов М. Тыл Наполеона: как снабженцы погубили великую армию. Веб-сайт: warhead.su. URL: <https://warhead.su/2019/09/24/tyl-napoleona-kak-snabzhentsy-pogubili-velikuyu-armiyu> (дата звернення 01.02.2022).
36. In the course of the campaign, the army paymasters (intendance militaire) were in charge of receiving and distributing these funds. Once the fighting was over, a settlement body (Caisse d'amortissement) had the task of managing the war monies, up until, that
26. Ural v Otechestvennoy voyne 1812 goda [Ural in the Patriotic War of 1812]. Sbornik dokumentov. Sverdlovsk. S. 79 – 80.
27. RUGIA. F. 37. Op. 9. D. 228. L. 11.
28. Russkaya artilleriya v 1812 godu [Russian artillery in 1812]. Spetsproyekt pravoslavnogo zhurnala "Neskuchnyy sad". 1 (13). URL: <http://1812.nsad.ru/23> (data zvernennya 01.02.2022).
29. Pink I. B. Sbornyye ruzh'ya tul'skogo proizvodstva v period Otechestvennoy voyny 1812 goda i zagranichnykh pokhodov russkoy armii 1813–1814 gg. [Prefabricated guns of Tula production during the Patriotic War of 1812 and foreign campaigns of the Russian army in 1813–1814] Available from: https://www.borodino.ru/wp-content/uploads/2017/08/31_Pink.pdf (data zvernennya 01.02.2022).
30. Spisok s gramoty 1812-go goda, Vysochayshe pozhalovannoy tul'skomu oruzheynomu obshchestvu, na imya komandira Tul'skogo oruzheynogo zavoda, vo vremya otechestvennoy voyny [List from the charter of 1812, Highly granted to the Tula Arms Society, in the name of the commander of the Tula Arms Plant, during the Patriotic War] // Afremov I.F. Istoriya Tul'skogo kraja (Istoricheskoye obozreniye Tul'skoy gubernii). Tula, 2002. S. 193.
31. Branda P. Did the war pay for the war? An assessment of napoleon's attempts to make his campaigns self-financing. *Napoleonica. LaRevue*. 2008. № 3. P. 2 – 15.
32. General correspondence of Napoleon published by order of Emperor Napoleon III, № 15,901.
33. For further discussion of these issues, see Alain Pigéard, *L'Armée de Napoléon*, Tallandier, 2000, p. 281-297.
34. Ot voyennogo khozyaystva armii i flota k tylu Vooruzhennykh sil Rossii XVIII – XX vv. [From the military economy of the army and navy to the rear of the Armed Forces of Russia in the 18th - 20th centuries] Moscow, 2011. S. 108.
35. Diunov M. Tyl Napoleona: kak snabzhentsy pogubili velikuyu armiyu. Veb-sayt [Rear of Napoleon: how the supply chains destroyed the great army]: warhead.su. Available from: <https://warhead.su/2019/09/24/tyl-napoleona-kak-snabzhentsy-pogubili-velikuyu-armiyu> (data zvernennya 01.02.2022).
36. In the course of the campaign, the army paymasters (intendance militaire) were in charge of receiving and distributing these funds. Once the fighting was over, a settlement body (Caisse d'amortissement) had the task of managing the war monies, up until,

- is, the creation of the *Domaine extraordinaire* in 1810.
37. Михаил Арушев. Артиллерия Великой армии Наполеона. Веб-сайт: *Военное обозрение*. URL: <https://topwar.ru/181877-artillerija-velikoj-armii-napoleona-orudija-i-boepripasy.html>. (дата звернення 01.02.2022).
38. Loishyn, A. (2019). Selection of indicators of the scientific and methodological apparatus for assessing the effectiveness of the internal control system of the ministry of defense of Ukraine. *Journal of Scientific Papers «Social Development and Security»*, 9(3), 66-90. DOI : 10.33445/sds.2019.9.3.6
- that is, the creation of the *Domaine extraordinaire* in 1810.
37. Mikhail Arushev. *Artilleriya Velikoy armii Napoleona* [Artillery of Napoleon's Grand Army]. Veb-sayt: *Voyennoye obozreniye*. Available from : <https://topwar.ru/181877-artillerija-velikoj-armii-napoleona-orudija-i-boepripasy.html>. (data zvernennya 01.02.2022).
38. Loishyn, A. (2019). Selection of indicators of the scientific and methodological apparatus for assessing the effectiveness of the internal control system of the ministry of defense of Ukraine. *Journal of Scientific Papers «Social Development and Security»*, 9(3), 66-90. DOI : 10.33445/sds.2019.9.3.6